

EnergieRijk Den Haag vijf jaar na de Green Citydeal

ENERGIERIJK DEN HAAG

EnergieRijk Den Haag vijf jaar na de Green Citydeal

Inleiding

In het klimaatakkoord van Parijs werd afgesproken dat in 2050 100% van de energievoorziening in Nederland duurzaam moet zijn. Gemeente Den Haag, provincie Zuid-Holland en het Rijk

(Rijksvastgoedbedrijf), de partners van EnergieRijk Den Haag, sloegen eind 2018 met de Green Citydeal de handen ineen om deze doelstelling al in 2040 te bereiken.

Staassecretaris Knops (BZK), gedeputeerde Baljeu van de provincie Zuid-Holland, wethouder van Tongeren van de gemeente Den Haag ondertekenden op 27 september 2018 de Green Citydeal.

Foto: Erik Jansen

©RVB

De ambitie was om ruim 30 (semi-)overheidsgebouwen in het centrumgebied van Den Haag in samenhang zo te verduurzamen opdat deze al in 2040 klimaatneutraal zijn. Vijf jaar na deze ambitieuze voornemens blikken we terug op een aantal bereikte resultaten. Het gaat hierbij om inspirerende en navolgbare veranderingen die zichtbaar en duurzaam zijn. Maar het gaat zeker ook over resultaten die niet direct over duurzaamheid gaan, maar die daar naar onze stellige overtuiging wel sterk aan bijdragen, zoals het verkennen en vormgeven van samenwerkingsvormen of het inrichten van processen die ervoor zorgen dat eenmalige projectresultaten na de programmaperiode in staande organisaties opvolging krijgen. En het gaat natuurlijk ook over het publiceren en delen van onze onderzoeken, aanpakken, handreikingen en verkenningen. En ook over het delen

van ervaringen over wat niet werkt zodat elders in Nederland het wiel niet opnieuw uitgevonden hoeft te worden; ‘doorstempen’ noemen we dat.

Als leidend handelingsperspectief hanteren we de *Trias Territoria*;

1) energie besparen, 2) slim gebruik maken van opwek/opslag op, rond en tussen gebouwen en 3) inzetten van de schaal van de alliantie om als launching customer marktpartijen te verleiden tot duurzame proposities.

Het is bijzonder dat we de ruimte kregen te verkennen, te onderzoeken en te innoveren waar dat in reguliere projecten echt niet mogelijk is. En dat kon naar mijn overtuiging alleen omdat we deze reis samen maken!

Frans Deeleman

Programmadirecteur EnergieRijk Den Haag

Frans Deeleman, programmadirecteur EnergieRijk Den Haag
Foto: Bas Kijzers
© RVB

Inrichten en samenwerken in de ERDH-alliantie

Vanuit de Trias Territoria ontstond de ERDH-alliantie met de Rijksoverheid, de Provincie Zuid-Holland, de Gemeente Den Haag, de Politie, de Unie van Waterschappen, de BAM, de Raad voor de Rechtspraak, Strukton, de SER, de Bank Nederlandse Gemeenten, Facilicom en recent de HMC Groep met het Westeinde Ziekenhuis. De Dienst Koninklijk Huis, de Algemene Rekenkamer en de Raad van State laten zich binnen het programma vertegenwoordigen door het Rijksvastgoedbedrijf.

Al deze partners willen stappen zetten met de verduurzaming van hun vastgoed en zo een bijdrage leveren aan de klimaatambities, maar de grote vraag is; hoe doe je dat dan? Met de Trias als leidraad startten we met het organiseren van een doorlopende dialoog met onze partners in Stuurgroep en Adviesraad en met de professionals in het veld aan de transitietafels.

Een belangrijke les die we leerden was dat we niet allemaal dezelfde taal spraken en elkaar niet altijd direct begrepen. Maar met elkaar hebben we het belang van samenwerken steeds onderkend als voorwaarde om verder te komen in onze ambities. We lieten ons ondersteunen met experts uit de markt en uit het hoger onderwijs om zo samen te versnellen.

Door ons op doelen te richten en niet alleen op resultaten ontstond een brede oriëntatie op de opgave. Zo werkten we langs verschillende themalijnen tal van ideeën uit waarvan sommige inmiddels best practice zijn geworden. Een mooi voorbeeld hiervan is de verschuiving in 'het denken van gebouw naar gebied'. En in het gebied kwamen we nog veel meer eigenaren en potentiële partners tegen om mee samen te werken, zoals bij het onderzoek naar inclusieve WKO-netten.

Gebouwen

In de afgelopen jaren ging het bij dit thema vooral over het inzichtelijk krijgen en plannen van de verduurzaming van de gebouwen. Zo zijn er energieadviezen opgesteld die op gebouwniveau in verschillende scenario's verduurzamingsmaatregelen in de tijd schetsen. Door deze scenario's met het binnen ERDH ontwikkelde sturingsmodel integraal met de ontwikkelingen in het gebied te beschouwen wordt het steeds beter mogelijk om op ERDH-portefeuilleniveau keuzes te maken, verduurzamingsalternatieven te ontwikkelen, afhankelijkheden in het gebied en de impact op CO₂-reductie en doelrealisatie te visualiseren. Het thema heeft bovendien een belangrijke community-

vormende functie gehad met het organiseren van transitietafelbijeenkomsten. Deze tafels zijn bedoeld voor kennisdeling van concrete oplossingen door en tussen professionals voor concrete problemen en ook over hoe je de verduurzaming organisatorisch vormgeeft.

Concrete verduurzamingsvragen vanuit het thema gebouwen hebben onder meer geleid tot de test temperatuurverlaging en daarmee is dit thema sterk verbindend geweest voor de andere thema's.

Handreikingen dragen bij aan het delen van kennis, zoals over de inzet van testen temperatuurverlaging, zoals bij het stadhuis van de gemeente Den Haag.

Foto: Corné Bastiaansen

© RVB

Warmte-koude-opslag

Een belangrijke voorwaarde bij het gebiedsgericht ontwikkelen van warmte-koude-opslag (WKO)-oplossingen is een gedeelde werkelijkheid. Dit inzicht komt tegemoet aan de verschillende belangen die nu eenmaal spelen bij dergelijke initiatieven. Een businesscase onderbouwt de financiële haalbaarheid ervan. Maar de gecreëerde waarde (leren, samenwerken, voorbeeld-functie en echt verduurzamen) blijkt ook een belangrijke driver voor dit soort innovatieve projecten.

De energietransitie die naar zijn aard voortdurend in beweging is, is de complexe context waarbinnen afwegingen worden gemaakt. Veranderende prijzen voor fossiele brandstoffen, thuiswerken, beschikbaarheid van restwarmte, enz. hebben een voortdurend wisselende invloed hierop. Het binnen ERDH ontwikkelde afwegingskader geeft zicht op deze onzekerheden en grip op de besluitvorming voor en door stakeholders.

Tegelijkertijd is onderling vertrouwen nodig om tussentijdse tegenslagen te overbruggen, zoals bij het veranderen van voordelen of nadelen in de tijd voor gebouw eigenaren.

De WKO-koppeling van Bezuidenhoutseweg 20 en 30 en de verkenning voor een WKO-verbinding tussen gebouwen van de BNG Bank en de Provincie Zuid-Holland zijn voorbeelden van hoe vertrouwen kan bijdragen aan de besluitvorming.

Gebiedsgericht ontwikkelen gaat over de grenzen van traditionele rollen en processen zoals die van exploitant en aanbesteder heen. Door deze rollen en processen in de allervroegste fase van een initiatief mee te nemen in de besprekingen tussen stakeholders werd gebiedsgericht samenwerken aan WKO-oplossingen een welkome aanvulling op de gereedschapskist van de energietransitie.

WKO-bronnen van Bezuidenhoutseweg 20 en 30 werden gekoppeld om warmte en koude van deze bronnen optimaal voor beide gebouwen te kunnen gebruiken.

Foto: Bas Kijzers

© RVB

Duurzame warmte

Warmtenetten zijn onmisbaar om de ambities van de energietransitie te realiseren. Maar hiertoe dienen deze ook te verduurzamen. Dit vereist een inzet aan twee zijden: enerzijds het verminderen van het gebruik van (hoge temperatuur) warmte aan de gebouwzijde én anderzijds door het warmtenet te voeden met steeds duurzamere warmtebronnen. Er zijn echter onvoldoende duurzame warmtebronnen met een hoge temperatuur,

zoals restwarmte of ultradiepe geothermie, om de hele stad van warmte te voorzien.

Om toch stappen te kunnen zetten onderzocht ERDH samen met warmteleverancier Eneco of een lagere aanvoertemperatuur volstaat bij panden met een warmtenetaansluiting. De eerste testresultaten zijn inmiddels bekend en leveren interessante inzichten op.

Vanuit deze eerste testen is een verdiepende samenwerking tussen ERDH en Eneco verkend en vormgegeven. Concrete afspraken zijn vastgelegd in een convenant dat door meerdere bestuurders waaronder de minister voor Energie en Klimaat en de CEO van Eneco op 24 oktober 2023 werd ondertekend. Concrete verduurzamingstappen kunnen namelijk alleen worden gezet vanuit de samenhang van gebouwbeheer en energielevering. Zo wordt de test temperatuurverlaging nu verder uitgerold

bij andere panden. De aanpak is vastgelegd in een *Handreiking Test Temperatuurverlaging* en in templates. Op deze manier kunnen ERDH-partners en andere partijen hier op een programmatische wijze zelf opvolging aan geven. Het doel blijft natuurlijk het versnellen van de verduurzaming van ERDH-gebouwen en huidige warmte- en of koude levering aan ERDH-gebouwen. En dat doen we met het convenant door het ontplooiën van concrete en meetbare activiteiten.

Innovatie

ERDH gaat over Innovatie en daarom is er ook een apart thema Innovatie dat belangrijke impulsen aan het programma levert. Innovatie gaat zowel over nieuwe vormen van samenwerken als over innovatieve technische oplossingen. Het thema is zo nauw met de andere thema's verweven.

Een voorbeeld van innovatie op samenwerkingsgebied is de innovatieve governance die we met de besturende partners ontwikkelden. Binnen deze structuur wordt besluitvorming door, tussen en binnen organisaties mogelijk. We bouwden een sturingsmodel waardoor de partners vanuit hun natuurlijke positie in de onderlinge rolverdeling van de bestuurslagen 'eigenaar' werden van een deel van de opgave; en samen worden we zo eigenaar van het geheel. Bij de meer technische innovaties werken we met een innovatiefunnel die is opgedeeld in vier fasen:

verkennen van innovaties, stimuleren van innovaties en innovaties opschalen binnen én buiten EnergieRijk Den Haag.

Er zijn ruim 20 innovaties verkend, zoals een zelflerende biovergister, een groene gevel en windturbines in de stad. Een aantal innovaties is ten uitvoer gebracht binnen EnergieRijk Den Haag, zoals de Stadsbatterij onder Rijnstraat 8. Die zorgt voor een slim elektriciteitsmanagement van de energievraag van het gebouw en draagt bij aan een geringere belasting van het lokale elektriciteitsnet. Ook het toepassen van thermische PV-panelen op het dak van Bezuidenhoutseweg 73 is een voorbeeld van een innovatie uit het ERDH-programma. Met deze panelen wordt straks elektriciteit opgewekt en de warmte van de panelen wordt dan gebruikt om extra warmte te laden in de Warmte Koude Opslag (WKO).

Op 15 mei 2023 gaven plaatsvervangend Secretaris-Generaal Gerdine Keijzer-Baldé en Energierijk Den Haag programmadirecteur Frans Deeleman het startsein voor innovatieve verduurzamingsmaatregelen voor gebouw Bezuidenhoutseweg 73, zoals het toepassen van thermische zonnepanelen.

Foto: Simone Urich

© Ministerie van EZK

Inkoop

Eén van de inzichten van ERDH's handelingsperspectief, de Trias Territoria is dat 'schaal' nodig is voor nieuwe duurzame oplossingen. Marktpartijen willen best met innovatieve proposities komen maar de schaal van de vraag moet wel groot genoeg zijn. Door ons als ERDH-blok te melden bij de ontwikkeling van één

van de windparken op Maasvlakte II, konden we én bijdragen aan de ontwikkeling van het park én 85.000 MWh additionele, duurzame en lokale elektriciteit voor ERDH-gebouwen veiligstellen, echt win-win!

Frank Rijkaart, gedeputeerde Bedrijfsvoering, provincie Zuid-Holland:

“Als provincie vinden het belangrijk dat we de kennis en ervaring die binnen het programma wordt opgehaald delen met andere vastgoedeigenaren. Met ons grote netwerk dragen we op die manier bij aan de versnelling van de verduurzaming van utiliteitsbouw in de regio. Ook verkennen wij momenteel of de warmte-koude-opslag van het provinciehuis gedeeld kan worden met de BNG-bank.”

De alliantie

Kort na de start van het programma kwamen we in gesprek met de BNG Bank en de Unie van Waterschappen. Beide partijen traden toe tot de ERDH-alliantie en dragen actief bij aan de programmadoelen. Zo onderzoekt de BNG Bank samen met de Provincie Zuid-Holland of hun Warmte-Koude-Opslag kan wor-

den gedeeld. En de Unie van Waterschappen is samen met de HMC-groep van het Westeinde Ziekenhuis medeondertekenaar van het Warmteconvenant met Eneco. Ook deze partijen realiseren zich dat je weliswaar sneller gaat als je het verduurzamen alleen oppakt, maar dat je verder komt als je samenwerkt.

Arjen Kapteijns, wethouder energietransitie, mobiliteit en grondstoffen gemeente Den Haag

“We hebben als stad Den Haag grote ambities waar het gaat om het verminderen van onze CO₂-uitstoot en het leefbaar houden van de stad. Dat kunnen we niet alleen, daar hebben we elkaar keihard bij nodig. Om grote stappen te zetten op het gebied van duurzaamheid te realiseren hebben wij iedereen die wil mee kán doen en iedereen die kán mee wil doen. Alleen dan lukt het ons om in alle wijken in deze stad voldoende mensen en organisaties in beweging te krijgen en te houden om de grote veranderingen die noodzakelijk zijn voor elkaar te krijgen.”

Op 9 december 2019 sloten de Unie van Waterschappen en BNG Bank zich aan bij EnergieRijk Den Haag. Namens UVW tekende Cathelijn Peters, namens de BNG Bank tekende Oliver Labe en namens de adviesraad EnergieRijk Den Haag tekende Erik Van der Poel.

Foto: Erik Jansen

©RVB

Kennisdelen

Versnellen door te delen om zo met de opgedane kennis en ervaring soortgelijke initiatieven anderen te inspireren. Dat geven we vorm met een serie handreikingen, het ontwikkelen van een leergang Gebiedsgericht werken en met praktijkgerichte wetenschappelijke publicaties.

Zo publiceerden we handreikingen over Alliantievorming, Gebouwtransitiepaden, Test Temperatuurverlaging, Innovatie windturbines, Innovatie Stadsbatterij, Trias Territoria, en Thermisch- en Circulair PV.

Een aantal van deze handreikingen wordt ook gebruikt in de leergang Gebiedsgericht Samenwerken in de Energietransitie

die we ontwikkelden. Deze leergang is bedoeld voor eigenaren en beheerders van (maatschappelijk) vastgoed in Nederland en wordt inmiddels in opdracht van BZK door RVO aangeboden aan het veld.

Verder werken we actief samen met het hoger onderwijs want daar worden immers de professionals van de toekomst opgeleid. Zo ondertekende de staatssecretaris van BZK een samenwerkingsovereenkomst met AVANS Hogeschool gericht op onderzoek en kennisdisseminatie en in het verlengde daarvan participeerde een lector van Avans en Inholland Hogeschool in het programmateam. Er werden twee wetenschappelijke publicaties gepubliceerd over de aanpak van ERDH.

Met handreikingen delen we kennis om zo opgedane kennis en ervaring te delen en soortelijke initiatieven van anderen te inspireren.

Van overtuigen naar faciliteren

De urgentie van de opgave van EnergieRijk Den Haag is de afgelopen jaren flink toegenomen. Wettelijke kaders hebben de lat hoger gelegd, waarmee de vrijblijvendheid is weggevaallen. Ook is er met de Transitievisie van de gemeente Den Haag meer duidelijkheid gekomen over duurzame warmte- en koudvoorziening in wijken.

De rol van ERDH veranderde daarmee van zendeling naar facilitator. De uitdaging ligt daarbij in de praktische uitwerking. Er zijn oplossingen en samenwerkingen waar de partners nog niet

op zijn toegerust of gewend aan zijn en dit leidt tot juridische, financiële, technische, ruimtelijke vragen die een enkel project overstijgen, maar in het kader van ERDH kunnen worden opgepakt. Zoals bij het onderzoek naar het WKO-net in de binnenstad van Den Haag waar een basis is gelegd voor de businesscase, een afwegingskader, hoe je omgaat met ruimtelijke inpassing in de ondergrond, etc. Daarmee zorgen we voor kennisontwikkeling, ontwikkeling van beleid en goede voorbeelden bij de partners en daarmee voor een springplank voor bredere toepassingen.

EnergieRijk en integrale duurzaamheid

Bij start ERDH lag de focus volledig op energiegebruik. Echter, het richten op energiegebruik zonder aandacht te hebben voor het brede duurzaamheidsperspectief (circulariteit, natuurinclusiviteit en klimaatadaptatie) kan tot inefficiënte of suboptimale oplossingen leiden. Daarom laat ERDH nu bijvoorbeeld bij het uitvoeren van energieadviezen direct de milieu-impact van de realisatie van maatregelen meewegen (o.a. materiaalgebruik).

Zo kunnen keuzes worden gemaakt op basis van de samenhang van de (reductie van) CO₂-emissie van energiebesparing en de CO₂-emissie van het realiseren van de energiebesparende maatregelen. Een mooi voorbeeld hiervan is de Handreiking Circulair PV waarin een bredere afweging van de investering in zonnepanelen wordt gedeeld.

Yvonne van der Brugge-Wolring, directeur-generaal Rijksvastgoedbedrijf

“Onder andere binnen het programma EnergieRijk Den Haag doet het Rijksvastgoedbedrijf ervaringen op die het bij andere projecten in het land kan inzetten. Zo kunnen we steeds effectiever en efficiënter ons vastgoed verduurzamen. Als grootste vastgoedeigenaar van Nederland moet en wil het Rijksvastgoedbedrijf hierin het voortouw nemen.”

Het Ministerie van BZK heeft het programma voor nog eens vijf jaar de ruimte gegeven om het werk van EnergieRijk Den Haag voort te zetten. We bouwen met overtuiging verder op de drie pijlers van de eerste fase: gebouw, gebied en kennis. En het vervolg richten we zo in dat de kracht van de partners maximaal tot zijn recht komt. Daarbij zullen we meer gebouwen/partners en misschien ook woningen aan de scope van het programma toevoegen en het ERDH-werkgebied vergroten indien de opgave

dat vereist. Maar een doel van het programma is natuurlijk ook om op termijn de activiteiten over te dragen aan de lijnorganisaties van de partners en zo het programma overbodig te maken. Daar zullen we de komende jaren met meer focus aan werken. Dat doen we door kennis te delen en ontwikkelde concepten te implementeren in reguliere processen van partnerorganisaties. Maar vooral, we doen het samen, met elkaar, publiek/publiek – publiek/privaat of privaat/privaat!

De komende vijf jaar bouwen we met overtuiging op de drie pijlers van de eerste fase: gebouw, gebied en kennis. Op www.energierijkdenhaag.nl leest u veel meer over onze aanpakken, resultaten, onderzoek, handreikingen en over professionals die de energietransitie willen vormgeven.

Foto: Corné Bastiaansen

©RVB

Colofon

Met bijdragen van: **Rik Altena, Hans den Boer, Frans Deeleman, Arthur Gleijm, Patrick Hoeve, Thomas Metz, Aaman Sulchan, Peter Swier, Marieke, Sijm, Sybren van der Velde, Fay van Zeijl.**
Vormgeving: Rijksvastgoedbedrijf, **Michel van Wassem**

© EnergieRijk Den Haag, 2023

Overname van (delen van) deze uitgave is in overleg mogelijk; neem in dat geval contact op via postbus.erdh@rijksoverheid.nl

Blijf op de hoogte

Regelmatig publiceert ERDH nieuwsberichten over aanpakken, innovaties en resultaten.

U kunt zich op onze website abonneren op ons nieuws: <https://ap.lc/qzqjY>

of scan onderstaande QR-code

Zelf aan de slag met de klimaataanpak?

ERDH publiceert regelmatig handreikingen voor professionals die energietransitie vorm willen geven.

Een overzicht van onze recente handreikingen:

- Handreiking alliantievorming
- Handreiking gebouwtransitiepaden
- Handreiking test temperatuurverlaging
- Handreiking innovatie windturbines
- Handreiking innovatie stadsbatterij
- Handreiking Trias Territoria
- Handreiking Thermisch PV
- Handreiking Circulair

Een actueel overzicht van onze handreikingen vindt u op onze website: <https://www.energierijkdenhaag.nl/onderwerpen/kennis>

of scan onderstaande QR-code

EnergieRijk Den Haag is een samenwerkingsverband tussen Rijk, Provincie Zuid-Holland, de Gemeente Den Haag en diverse (semi-) publieke en private partners gericht op de volledige verduurzaming van de belangrijkste overheidsgebouwen in het centrumgebied van Den Haag.

Dit is een uitgave van EnergieRijk Den Haag

Oktober 2023